

ROSSIYA IMPERIYASINING O'RTA OSIYODAGI MUSTAMLAKACHILIK SIYOSATI VA UNGA QARSHI O'LKADA AMALGA OSHIRILGAN XALQ OZODLIK HARAKATLARI

*Baxtiyorov Behruz Bobirovich,
Buxoro davlat universiteti magistranti
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.008>*

Annotasiya: Ushbu maqolada Chor Rossiyasining O'rta Osiyoni bosib olishi hamda amalga oshirgan mustamlakachilik siyosati ilmiy maqola va asarlar asosida tahlil qilishga harakat qilingan. Shu bilan birgalikda, mustamlakachilik zulmiga qarshi kurash olib borgan milliy ozodlik harakatlari va ularning ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: General-gubernator, vabo isyoni, nizom, O'rta Osiyo, qo'zg'olon, bosh prokuror, agrar siyosat, davlatchilik, rus sanoati, uyezd.

КОЛОНИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В СРЕДНЕЙ АЗИИ И НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНЫЕ ДВИЖЕНИЯ ПРОТИВ НЕЕ

*Бахтиеров Бехруз Бобирович,
Магистрант Бухарского государственного университета*

Аннотация: В данной статье предпринята попытка проанализировать завоевание Средней Азии и колониальную политику, проводимую царской Россией на основе научных статей и трудов. В том числе, были рассмотрены и раскрыты национально-освободительные движения против колониального гнета, и их значение.

Ключевые слова: Генерал-губернатор, холерный бунт, устав, Средняя Азия, восстание, генерал-прокурор, аграрная политика, государственность, русская промышленность, уезд.

THE COLONIAL POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN CENTRAL ASIA AND NATIONAL LIBERATION MOVEMENTS AGAINST IT

*Bakhtiyorov Bekhruz Bobirovich,
Master's student at Bukhara State University*

Abstract: This article attempts to analyze the conquest of Central Asia and the colonial policy pursued by Tsarist Russia on the basis of scientific articles and writings. Among other things, national liberation movements against colonial oppression and their significance have been considered and revealed.

Keywords: Governor-General, cholera revolt, charter, Central Asia, rebellion, prosecutor-general, agrarian policy, statehood, Russian industry, uyezd.

Kirish. XIX asrda xonliklar o'rtasidagi tinimsiz o'zaro urushlar barcha mamlakatlar uchun birdek og'ir siyosiy vaziyatni yuzaga keltirib chiqarmoqda edi. Bu holat o'lkaga yangi dushmanning kirib kelishi uchun qulay sharoit yaratib bergan edi. Rossiya imperiyasi esa bunday vaziyatdan ustamonlik bilan foydalandi va o'lkani 4 bosqichda egallab oldi. (1847-1885 yillar). Milliy davlatchilik tugatildi. Chor Rossiyasining O'rta Osiyodagi mutlaq hokimiyati general-gubernator qo'lida to'plandi. Turkiston general-gubernatorligi tarkibida XIX asr oxirlariga kelib besh viloyat tashkil etildi. Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand, Yettisuv, Kaspiyorti viloyatlarini shaxsan imperatorning o'zi tayinlagan harbiy gubernatorlar boshqarar edi. General-gubernator ayni bir vaqtda podshoh noibi, harbiy okrug qo'shinlari qo'mondoni,

bosh mirshab, bosh prokuror bo'lgan. U Buxoro amiri faoliyatini Rossiya imperatori agentligi orqali, Xiva xonini esa Amudaryo bo'limi boshlig'i orqali nazorat qilib turgan.

Turkiston general-gubernatorligi viloyatlarga, viloyatlar uyezdlariga, uyezdlar esa volostlarga, volostlar uchastkalarga, uchastkalar esa oqsoqollar boshqaradigan hududlarga bo'lingan. Mustamlakachilar Toshkent shahrini Turkiston general-gubernatorligining ma'muriy markazi etib tanlashdi. Rus mustamlakachiligining Turkistondagi asosiy tayanch ma'muriy va majbur qiluvchi tashkiloti politsiya idorasi bo'lib, u katta vakolatlarga ega edi. Rossiya imperiyasining 1886-yilgi «Nizom»i o'lkaga rus aholisini ko'chirib keltirish yo'li bilan o'lkani ruslashtirish harakatini qonunan mustahkamlab, unga siyosiy tus berdi. Ko'chib keluvchi har bir oilaga 10 tanobdan kam bo'lmagan yer ajratish belgilandi. 15 yil davomida (1875-1890 yy.) Turkistonga 1300 oila ko'chib kelib joylashdi. Turkiston aholisining 5 foizini tashkil etuvchi rus mustamlakachilari qo'lga hosildor yerlarning 60 foizi berib qoyilgan edi.

Turkistonni paxta xomashyosi yetishtiradigan bazaga aylantirish Rossiya agrar siyosatining bosh maqsadi deb belgilandi. 1885-1915- yillar davomida paxta maydoni 13 barobarga o'sdi. 1900-yilda Turkiston paxtasi rus sanoati ehtiyojining 25% ni qondirib, bu raqam yil sayin oshib bordi va 1913-yilga kelib 50% ga oshdi. Chor ma'muriyati Turkistonni Rossiyaning bir qismiga aylantirish, uning janubiy chegaralarida harbiy istehkomlar qurish, boyluklarni va yetishtirilayotgan xomashyoni tashib ketish maqsadida temir yo'l qurilishini boshlab yubordi. 1880-1889 -yillarda Krasnovodsk, Ashxabod, Marv, Chorjo'y, Buxoro, Samarqand, Toshkent, Qo'qon, Andijon shaharlarini bog'lovchi O'rta Osiyo temir yo'li qurildi [1]. Bu o'z navbatida mahalliy hududlarni Rossiyaning markaziy shaharlar bilan mustahkam bog'ladi.

Rossiya imperiyasi Turkiston xalqini ma'naviy-madaniy jihatdan tutqunlikga solish, uzoqqa mo'ljallangan manfaatiga bo'ysundirish siyosatini yuritdi. Uning mohiyati, mazmuni mahalliy xalqni uning milliy, tarixiy ildizlaridan uzib tashlash, xalqning ma'naviy, madaniy, tarixiy merosini yo'q qilish, ruslashtirishdan iborat edi. 1884-yilda Toshkentda dastlabki «rus-tuzem maktabi» ochildi. Shunday maktablarda rus va o'zbek muallimlari dars mashg'ulotlarini o'tadigan bo'ldi. Maqsad o'zbek yoshlariga rus tilini o'rgatish va rus turmush tarzini singdirish edi. Chorizmning mustamlakachilik zulmiga qarshi xalqning noroziligi oshib bordi, isyon va qozg'olonlar ko'tarishga sabab bo'ldi. 1880-1883-yillarda Xo'jand, O'ratepa, Namangan, O'sh va Chustda ko'tarilgan qozg'olonlar bunga misol bo'la oladi. Manbalarda 1885-1892- yillarda Farg'ona viloyatida xalqning 205 marta siyosiy chiqishlari qayd etilgan. Qozg'olonlarning harakatlantiruvchi kuchi dehqonlar, shahar hunarmand-kosiblari va kambag'allar bo'ldi. Bu harakatlarda vatanparvar ruhoniylar, milliy g'ururini yoqotmagan boy zamindorlar ham ishtirok etdilar. 1892-yilning yozida Turkiston markazi Toshkentda rus mustamlakachilarini talvasaga solgan va tarixga «Vabo isyoni» nomisifatida kirgan qozg'olon bo'ldi. Dastavval vabo kasali bilan og'rish belgilari Turkiston general-gubernatorligining Afg'oniston va Eron bilan chegaradosh joylarida sezila boshlagan [2]. X. Yunusova o'zining "1892 yildagi Toshkent qo'zg'oloni" nomli ilmiy ishida yozishicha, Toshkentda 1870 yilda ham vabo kasali tarqalishi natijasida 3978 kishi kasallangan. Ulardan 2215 kishi o'lgan.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Chorizm amalga oshirgan tadbirlar qattiq repressiyalar bilan ommani qo'rqitish, omma o'rtasida obro' e'tibori katta bo'lgan shaxslarni Turkiston o'lkasidan chiqarib yuborish, din arboblarni obro'sizlantirish, mahalliy ma'muriy idoralarning tarkibini ko'proq ruslashtirish, Turkistonda yashayotgan turli xalqlar o'rtasiga turli xil adovat urug'ini sochishga qaratilgan jinoyatkorona siyosati birinchi o'ringa chiqa boshladi, - deb yozadi H. Yunusova.

H. Ziyoyev o'zining "O'zbekiston mustaqilligi uchun kurashlarning tarixi nomli asarida "1892 yil 1 iyunda Jizzax uyezdida vabo kasali paydo bo'lganini yoritadi [2]. Shu bilan birgalikda 7 iyunda esa Toshkent shahrida vabo kasali borligi ma'lum bo'ldi. Imperiya ma'muriyati esa shifokorning ruxsatisiz murdalarni ko'mmaslikni, murdalarni maxsus qabristonga ko'milishini e'lon qildi. Bundan tashqari, vabodan vafot etgan ayollarning murdasini erkak shifokorlar

nazoratdan o'tkazayotgani va mayitni yuvmasdan ko'milayotgani haqidagi mish-mishlar mahalliy aholi g'azabini qo'zg'atdi. Xullas, hukumatning vaboga qarshi choralar zulm va adolatsizlikdan sabr kosasi to'lib toshgan shaharliklarni bosh ko'tarishiga turtki bo'ldi", - deb, 22 iyunda shahar oqsoqoli Muhammad Yaqub mish-mishlar yolg'onligi, ularga ishonmaslik kerakligi haqida aholini ogohlantirdi [3]. Bu haqida S.R. Putinsev: "Iyun oyining boshlarida vabo kasalining tarqalishiga qaratilgan choralar turli mulohazalarni yuzaga keltirib, xalqda ularga nisbatan ishonch qoldirmadi. Hatto, shifokorlar bemorlarni "og'riqlardan tezroq xalos bo'lsin deb kukun beryapti degan gaplar ham tarqaldi" [4]. Bu ham yetmagandek, shaharning katta oqsoqoli Muhammad Yaqub shahar atrofidan kelgan mardikorlarni surishtirmay kasalxonaga yotqizaverganidan ular shahardan qochib ketavergan. Bu holat mardikorlarni Muhammad Yaqubga nisbatan nafratini uyg'otdi va qo'zg'olon boshlanishiga sabab bo'ldi. Muhammad Yaqubning so'ziga qaraganda avvalo 2000 kishilik xalq olomoni unung uyiga borishgan, u yerdan topa olishmagach uyini ostin-ustun qilib, 4000 so'mlik mol-mulkini talashgan. Bu olomon tepasida Eshon Aziz, Odil Qosimxo'ja va bozor oqsoqoli Ziyo Isamuhamedovlar turganlar.

V. Zikin o'z maqolasida bu voqealar haqida shunday deydi: "Vabo kasalining oldini olish borasidagi tadbirlarini belgilashda ham zo'rvonlik, mahalliy aholi manfaatlarini e'tiborga olmay ish tutish siyosati yana bir bor namoyon bo'ldi." [5].

Muhokama va natijalar. "Harbiy qism Eski shahar bozoriga kelganida qo'zg'olonchilar to'planib, soldatlarga toshlar otdilar. Shu bois ularga qarshi soat 11 larda kazaklar qo'shini yuborildi va natijada o'q otilib, bir necha kishi otib o'ldirildi.

O'rdaning Eski Jo'va bozori bilan bog'lovchi katta ko'chada joylashgan Saidkarim Azimboyevning hovlisida kasalxona joylashgan edi. Buning atrofida ertalab soat 10 da olomon to'planib, Mirzaboyvachcha Mirsalimboyev, Usmon qassob, Aziz Kasabov va yamoqchi Iskandar Shukurbekovlar "Biz Muhammad Yaqubni o'ldirdik, uyini taladik, o'g'lini qo'lga oldik, agar sizlar chindan ham musulmon bo'lsalaringiz, do'konlarni yopinglar va Shayxontahurga boringlar", - deb baqirganlar. Eski shahar bozorida soldatlar tomonidan bir necha kishilarning o'ldirilishi va jarohatlanishi bilan qo'zg'olon nihoyasiga yetdi. Viloyat harbiy gubernatori Grodekov soldatlarni turli joylarga yuborib, qo'zg'olonchilardan 60 kishini hibsga oldirtirdi.

1892 yil 15 dekabrda sud raisi general mayor Mordvinov sud hukmini e'lon qildi. Unga ko'ra Ahmadxo'ja Abdurashidxo'jaev, Ziyomhammad Isomuhammedov, Azimboyvachcha Mirsalimboyev, Iskandarbek Eshkurboyev, Usmon qassob, Toshmuhammad To'ychiyev osib o'ldirishga, mol-mulkini musodara qilishga hukm qilindi [6]. 1892 yil 16 martda shaxsan imperatorning roziligi asosida qo'zg'olonning oldini ololmaganliklari uchun Grodekov va Putinsevlar lavozimidan olindi.

Umuman olib qaraganda, 1892 yil 7 iyun - 9 avgust orasida Toshkent shahrida o'zbeklardan 1428 kishi kasallanib, 1389 kishi o'lgan. H. Ziyoyevning yozishicha, asrlar mobaynida hukm surib kelgan islom dinining g'ayri din asiriga aylanib qolishi yangi Andijon qo'zg'olonining yuzaga kelishida eng muhim omillardan biri bo'ldi. Ayniqsa namoz vaqtida rus imperatori nomiga xutbani majburiy holatda o'qitilishi achinarli hol edi. Demak imperiya ma'muriyati tomonidan amalga oshirilgan shavqatsiz zulm tub aholining qadr qimmatini yerga urilishi Andijon qo'zg'olonini yuzaga keltirdi [7].

Fozilbek Otabek o'g'lining yozishicha, Farg'ona vodiysining o'zbek va qirg'izlardan tashkil topgan, o'troq, yarim ko'chmanchi aholisi bu davrda nihoyatda achinarli ahvolga tushib qolgan edi. Mana shunday og'ir sharoit hukm surayotganda Muhammad Ali Sobir o'g'li siyosiy maydonda paydo bo'ldi. U 1856-yilda Marg'ilon shahriga qarashli Shohidon qishlog'ida o'rtahol oilada tug'ilgan. Muhammad Ali yoshligidanoq aql-idrokli, mehnatsevar va adolatli shaxs sifatida tanilib, otasining kasbi va dehqonchilik bilan shug'ullangan. U 1866-yilda otanasi bilan Mingtepaqa kelib o'rtnashadi. U asli kasbi bo'yicha Dukchi Eshon iborasi bilan

ham atalgan. Uning o'zbek, tojik, qirg'izlardan iborat muridlari bo'lgan. Bu xususida Asaka bo'limining pristavi Chanishev boshlig'iga: "Manim maxfiy olgan axborotimga qaraganda Mingtepada bir eshonning muridlari o'n mingdan oshgani, agar shunday boraversa ehtimol Eron eshonlaridek Rossiya davlatiga isyon chiqarishi mumkinligi" haqida ma'lumot yetkazadi.

Qo'zg'olong'alabaqilgantaqdirda, Muhammad Ali Eshonning 17 yoshli jiyani Musulmonqul xonlik taxtini egallashi lozim edi. 1898-yilda "Rus invalidi" gazetasida yozilishicha Abdualil degan kimsa Qashg'ardan kelib, Eshonga "Turkiya sultoni tomonidan yuborilgan xat va to'nni topshirgan" emish, lekin ularning aslligi tasdiqlanmagan. O'sha yili 14 iyulda Turkiston harbiy okrugining shtab boshlig'i N. Belyayvskiyning bildirishicha, "Turkiya sultonidan hech narsa olinmagan". 1898-yil 17 may kuni Muhammadali Eshon xalqqa murojat qilib, ularni mustamlakachilarga qarshi qo'zg'olon ko'tarishga da'vat etadi. Qozg'olonchilar Andijondagi mustamlakachilarning harbiy gornizoniga bostirib kiradi va kazarmaning piramidalarida 30 ga yaqin turli miltiqni o'lja qilib olib, birinchi qatordagi soldatlar ustiga tashlanishadi. To'qnashuv paytida harbiy garnizon jangchilaridan 22 kishi o'ldirildi, 24 askar yarador bo'ldi. Yarim soat davom etgan qattiq jangdan so'ng jangovar tayyorgarligi durust bo'lmagan va qurol-yarog'i nochor qo'zg'olonchilar guruhi to'qnashuv joyida o'lgan 11 nafar va yarador bo'lgan 8 nafar odamlarini qoldirib chekinishadi. Harbiy qo'shinlar shaharni o'rab olib, qo'zg'olonni harbiy kuch bilan shafqatsizlarcha bostiradi. Mustamlakachilar Muhammad Ali Eshonni tutish uchun Mingtepada bostirib kirdilar, uch soatcha otishma va tintuv o'tkazdilar. Nihoyat, Eshon Arslonbob yaqinidagi Toshko'prikda qo'lga tushirildi. Eshon va uning muridlari, tanish-bilishlari, maslakdoshlariga nisbatan dahshatli qatag'on uyushtirildi. Dukchi Eshon osib o'ldirildi, uning 45 nafar yordamchilari qatl etildi, 208 kishi Sibirga surgun qilindi. Dukchi Eshon qozg'oloni izsiz ketmadi. Butun Farg'ona vodiysida mustamlakachilarga qarshi harakat davom etdi. Bu hol xalqning kuchli noroziligiga olib keldi. Iyul oyida Xo'jand shahrida norozilik namoyishi boshlanib ketdi. Unga dehqonlar, mardikorlar, chorakorlar, ayollar-jami 3000 dan ortiq kishi qatnashib, namoyish «Mardikor bermaymiz!» shiori ostida o'tdi. Politsiya namoyishni bostirishga kirishdi, ular ustiga tosh yog'ildi. Harbiy qismdan soldatlar yetib kelib politsiyachilar bilan birgalikda namoyishni bostirdi. Samarqand uyezdining Urgut qishlog'ida g'azabga kelgan 2000 kishilik dehqonlar olomoni volost boshqaruvining mahkamasi oldiga to'plandi [8].

Mahkama xodimlari kaltaklandi. 11-iyulda Toshkentda hunarmandlar, ishchilar, shahar kambag'allari va shahar atrofidagi dehqonlar Beshyog'ochdagi politsiya boshqarmasi tomon yo'l oldilar. Namoyishchilar «bolalarimizni bergandan ko'ra o'zimiz o'lganimiz yaxshiroq, podshoh o'lib ketsin» deya maydonni larzaga keltirib qichqirdilar. Mahalliy aholi faollaridan Yo'lchi Ibrohimov (konchi), G'ulom Kamolov (g'isht teruvchi), ishchi ayol Zuhrabibi Musayeva va boshqalar xalqni podshoh hukumatiga qarshi qat'iy kurash boshlashga da'vat etdilar. Tez orada jazo qo'shini etib keldi. Natijada ular 5 kishini otib o'ldirishdi, 15 kishi yarador bo'ldi. Noroziliklar Farg'ona vodiysida tobora kuchaya boshladi. G'alayonlar Qo'qon shahri, Kattaqo'rg'on, Rishton qishloqlarida ham bo'lib otdi. Ularning barchasi ayovsiz bostirildi. 1916-yildagi qozg'olonning eng kuchli nuqtasi Jizzaxda bo'ldi. Shahar aholisi 13 iyul kuni safarbarlikka chaqirilganlar ro'yxatini talab qilib oqsoqol va mingboshi mahkamasiga to'plandilar. Oqsoqolni o'ldirib, mingboshi mahkamasini vayron qildilar, ro'yxatni topib olib yondirib tashladilar. Iyul oyiga kelib butun Turkiston o'lkasida harbiy holat e'lon qilindi. Jazo otryadlari va mustamlakachi ma'murlarga juda katta huquq berildi. Qozg'olonchilar safi kengayib bordi. 18 iyul kuni Nazirxo'ja Eshon boshchiligidagi olomon yangi shahar tomon yurdi. Jazo otryadi bilan qozg'olonchilar o'rtasida bo'lgan to'qnashuvda ikkala tomondan ham qurbonlar bo'ldi. Turkiston general-gubernatori Jizzax qozg'olonini bostirish uchun polkovnik Ivanov boshchiligidagi oltita to'pi bor 13 ta rota askar, 300 kishilik kazak otryadi va 3 rota sapyorlarini safarbar etdi. Jazo otryadi qozg'olonni shafqatsizlarcha bostirdi. Omon qolgan Jizzax aholisi jazirama cho'lga haydaldi. Jizzax ishi bo'yicha 1000 dan ortiq kishi

hibsga olindi, 151 kishi sud qilinib, turli muddatlarga qamaldi. 1916 yilgi qozg'olon butun Turkistonga yoyildi, dehqonlar va kambag'allar qozg'olonni harakatga keltiruvchi asosiy kuch bo'ldi. Qo'zg'olon bostirilgan bo'lsa-da, mustamlakachilar ham anchagina kuchlaridan ajraldilar. Shuning uchun ham, A.F Kerenskiy «Urush frontlariga yangi bir front-Turkiston fronti qoshildi», -deb vaziyatga jiddiy baho bergan edi [9]. 1916-yil qozgoloni o'lkadagi Chor Rossiya mustamlakachilik tizimining tagi bo'sh zaminda ekanligi va uning ustunlari qimirlay boshlaganini hamda Turkiston xalqlarining vatanparvarligi, g'ururi so'nmasligini korsatdi.

Xulosa qilib aytganda, XIX asrdagi parokandalik, uch xonlikdagi o'zaro notinchlik va mahalliychilik yurtimizni o'zga davlatlar iskanjasiga soldi. Natijada, XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi Turkiston xalqlarini asoratga soldi. U o'lkani siyosiy-hududiy jihatdan zabt etibgina qolmay, balki erksevar, zahmatkash xalqni ma'naviy-ruhiy bo'ysundirishga harakat qildi. Rossiya mustamlakachilarining og'ir asorati sharoitida ham xalqimiz o'zligini, milliy qadriyatlarini, ma'naviyatini, madaniyatini, urf-odatlarini va turmush tarzini saqlab qola oldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Юнусова Х.Е. 1892 йилдаги Тошкент қўзғолони: Тарих фан. ном. илмий даражасини олиш учун дис. – Т., 1995. - Б. 50.
2. Зиёев Х. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи. – Т.: Шарқ. 2001. - Б. 159.
3. О'зМА, I - 723, I - ro'yxat, 3 - ish, - В. 12.
4. Зыкин В. Под двойным прессом (Ученые записки Пермского государственного университета). - Пермь 1931,- С. 335.
5. О'зМА, I - 723, I - ro'yxat, 2 - ish, 59-varaq.
6. О'зМА, I - 19. I - ro'yxat, 5579-ish, - В. 109.
7. Fozilbek Otabek o'g'li. Dukchi eshon voqeasi. Nashrga tayyorlovchilar: Sirojiddin Ahmad, Ulug'bek Dolimov, Shuhrat Rizayev. - Т.: Cho'lpon, 1992. -В. 15-16.
8. Ортиқов, Азамат, and Бобир Болтаев. “Пойкент-антик ва илк ўрта асрлар даври шаҳри”. Варқарорлик ва етакчи тадқиқотлар онлайн илмий журнали 4.3 (2024): 99-102.